УДК 35.746.1

СЕМЕНЮК О.Г., *кандидат юридичних наук,*
заступник начальника Управління Служби безпеки України

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОЇ ТАЄМНИЦІ

Анотація. *У статті висвітлюються історичні аспекти теоретичних розробок проблеми охорони державної таємниці у їх взаємозв’язку з вихідними положеннями нормативної бази та сформованою практикою; обґрунтовується необхідність комплексного дослідження цієї проблеми.*

Ключові слова: *історія дослідження, державна таємниця, інформаційне право, адміністративне право, національна безпека.*

Аннотация. *В статье рассматриваются исторические аспекты теоретических разработок проблемы охраны государственной тайны в их взаимосвязи с основными положениями нормативной базы и устоявшейся практикой; обосновывается необходимость комплексного исследования этой проблемы.*

Ключевые слова: *история исследования, государственная тайна, информационное право, административное право, национальная безопасность.*

Summary. *The article highlights the historical aspects of theoretical development of state secret security issues in their connection with the original provisions of the regulations and established practice; substantiates the necessity of a comprehensive study of the problem.*

Keywords: *history of research, state secret, information law, administrative law, national security.*

Постановка проблеми. У структурі наукового дослідження сформульовані проблеми виступають як конкретні завдання, що підлягають вирішенню. Необхідно зазначити, що успішне виконання названих завдань можливе лише в тому випадку, якщо конкретна наука має необхідні й достатні для цього можливості, які в наукознавстві прийнято іменувати передумовами теорії. “Передумови – попередня умова існування, виникнення, діяння і т. ін. чого-небудь” [1, с. 725], у нашому випадку – умова створення та розгляду комплексу заходів з охорони державної таємниці.

Будь-яке дослідження повинно бути органічно пов’язаним із передумовою досліджуваного питання, оскільки ніяке сучасне наукове або філософське дослідження не може бути абсолютно безпередумовним. З перших же кроків нової проблемної ситуації воно завжди орієнтоване на пошуки більш або менш певного рішення. У загальному випадку орієнтиром, який визначає цілком конкретні ходи в новій проблемній ситуації, є сукупність теоретичних положень, які на цей час є в науковому арсеналі [2, с. 30]. Цю ж обставину підкреслює М. Бунге, на думку якого “ніколи не бувало ніякого нового знання, яке не визначалося б знанням, що йому передувало” [3, с. 110].

Погоджуючись із наведеними твердженнями, зазначимо, що наука не створюється однією людиною. Потреби суспільства й соціальна практика породжують, формують і створюють наукову думку протягом тривалого проміжку часу. Тому, перш ніж досліджувати систему охорони державної таємниці, необхідно дослідити її передумови. “Спроба вирішити проблему без дослідження її передумов настільки ж наївна, як і згода з тим чи іншим твердженням без аналізу передбачуваного обґрунтування” [4, с. 31].

© Семенюк О.Г., 2017

Проблеми формування та розвитку вітчизняної системи охорони державної таємниці були предметом дослідження багатьох вітчизняних учених, зокрема: В. Артемова, А. Гуза, О. Ботвінкіна, Д. Вєдєнєєва, В. Ворожка С. Князєва, О. Колєсніка, А. Марущака, О. Розвадовського, В. Сідака, О. Шамсутдінова, В. Шлапаченка та інших. Однак необхідність комплексного аналізу державної таємниці та заходів забезпечення її охорони з позиції кримінологічної науки зумовлює проведення відповідного аналізу історіографії розвитку не тільки її теоретичних передумов, а й вихідних положень нормативної бази та сформованої практики.

Метою статті є аналіз історії дослідження та еволюції наукових поглядів на забезпечення діяльності з охорони державної таємниці, нормативної бази та сформованої практики.

Виклад основного матеріалу. З виникненням такого інституту, як держава, почала поширюватися практика оголошення певних відомостей таємними, встановлення та закріплення у правових нормах відповідних правил щодо порядку її обігу, охорони та відповідальності за їх порушення. Проте теоретичне осмислення проблем забезпечення охорони державної таємниці бере свій початок від 40-х років середини XX століття.

Дж. Бернал у книзі “Наука в історії суспільства” зазначав, що поява наук міцно пов’язана з історичним розвитком суспільства, обумовлюється тими новими задачами, які суспільство повинно вирішувати в інтересах свого подальшого існування [5]. Тому немає нічого дивного, що саме в період Другої світової війни та в умовах тоталітарного політичного режиму в СРСР, який супроводжувався масовими порушеннями прав людини, охорона державної таємниці набуває гіпертрофованих форм і з’являється перша наукова праця М. Дурманова “Державна та військова таємниці”, у якій він обґрунтовував суспільну небезпеку порушень правил поводження з державною таємницею та намагався довести необхідність застосування жорсткого покарання за розголошення державної та військової таємниць, вбачаючи в цьому дієвість та необхідність заходів їх захисту [6].

Такий звужений підхід до проблеми охорони державних секретів пояснювався тим, що покарання за радянським кримінальним правом вважалося одним із необхідних засобів вирішення задачі скорочення, а згодом і повного викорінення злочинності в нашому суспільстві. Кінцевою метою кримінального покарання, як зазначав М. Бєляєв, є ліквідація злочинності [7, с. 20-21].

Радянське кримінальне законодавство мало своїм завданням захистити передусім державні інтереси, а розголошення державної таємниці розглядалося як посягання на державну безпеку. Тому процес криміналізації розголошення державної таємниці та його наукове обґрунтування характеризуються об’єктивними закономірностями розвитку суспільства, його зовнішньо- і внутрішньополітичною ситуацією, стійкими особливостями, зумовленими найбільш суттєвими, базисними тенденціями соціально-політичного характеру.

У радянську епоху державною безпекою СРСР визнавався стан непорушності “корінних основ розвинутого соціалістичного суспільства в умовах гострого класового протиборства сил соціалізму та імперіалізму” [8, с. 9]. Державна безпека була покликана створювати панівному класу умови для здійснення та зміцнення своєї політичної влади. При цьому державній таємниці, крім захисту державної безпеки, відводилася роль обмеження демократичних інститутів, посилення влади державного апарату. Для цього періоду характерним є процес тотального засекречування різних відомостей, які стосувалися діяльності органів державної влади.

Починаючи з 70-х років XX століття в адміністративній науці стала формуватися теорія адміністративно-правових режимів, єдиною метою яких вважалося забезпечення загальної безпеки в державі. Зокрема, І. Розанов зазначав, що загальною метою й основним призначенням адміністративно-правових режимів є створення на шляху іноземних розвідок, злочинних організацій і осіб надійних правових бар’єрів та розроблення організаційних заходів для забезпечення останніх, які б серйозно ускладнювали, а то й унеможливлювали досягнення злочинної мети у сфері зовнішньої і внутрішньої безпеки [9, с. 86].

Для охорони державної таємниці було запроваджено таке поняття, як спеціальний адміністративно-правовий режим секретності, який, як зазначав Д. Бахрах, з одного боку, є важливим засобом забезпечення державної безпеки, а з іншого, засекречування – це передбачене Конституцією обмеження закріпленого конституційного права громадян “вільно шукати, отримувати, виробляти та розповсюджувати інформацію в будь-який законний спосіб”. При цьому режим секретності є постійним та загальнодержавним, а до його головних елементів належать: 1) правила засекречування; 2) захист державної таємниці; 3) розсекречування [10, с. 214].

Незважаючи на те, що наведене визначення режиму секретності містить окремі суперечності, оскільки розсекречування не є засобом обмеження права на доступ до інформації, а навпаки знімає заборони щодо доступу до такої інформації, воно дозволило відійти від класичного розуміння охорони державної таємниці виключно за допомогою кримінального покарання.

Тривалий час дослідження державної таємниці в рамках адміністративного права повністю задовольняло потреби радянських науковців і пояснювалося тим, що ці відносини вписувалися в предмет цієї галузі права, суспільним призначенням якої вважалося, з одного боку, виконання функцій управлінського права, тобто засобу управлінського впливу держави на суспільні процеси, з іншого – як карального права, яке регламентує використання державою у відносинах із громадянами різноманітних засобів адміністративного впливу.

Сучасне українське адміністративне право вже не відповідає такому класичному призначенню, у зв’язку з чим його функція залишається істотно деформованою та вже не відповідає якісно новій демократичній моделі політичної системи європейського зразка, яка вимагає перегляду існуючих наукових позицій, законодавства, структури та діяльності державного апарату.

На жаль, традиційні стереотипи звичного ставлення до предмету адміністративного права дуже стійкі. На цьому тлі намітилася й отримала підтримку найбільш небезпечна тенденція – не змінювати, не переглядати докорінно свою діяльність, а лише вдосконалювати те, що робилося впродовж тривалого часу. Некритичне сприйняття запроваджених радянськими вченими штучно створених конструкцій, обумовлених цілями та задачами соціальної та політичної боротьби, які в інших країнах вже давно стали надбанням історії, понять та побудов, які змінювалися разом із політикою держави, призвело до того, що й донині при визначенні поняття адміністративно-правового режиму здебільшого наголошують на трьох аспектах: застосуванні адміністративно-правових засобів регулювання, наявності юридично нерівних позицій між учасниками певних відносин та наявності імперативного методу юридичного впливу [11, с. 325; 12, с. 38; 13, с. 268; 14, с. 91].

Теза щодо імперативного методу регулювання (здійснюється згори, тобто на владно-імперативній основі) порушує такий важливий загально-правовий принцип сучасного права, як рівноправність учасників правових відносин. Це обумовлює

необхідність відмови від розуміння забезпечення режиму секретності у якості встановленої в законодавчому порядку сукупності правил діяльності, дій або поведінки громадян, юридичних осіб, а також державних органів та їх посадових осіб, в основу яких покладено владно-управлінські повноваження.

Крім цього, при дослідженні питання щодо охорони державної таємниці слід враховувати ту обставину, що відносини, які виникають у цій сфері, вже давно вийшли за рамки суто адміністративних і регулюються різними галузями права. Так, можливість обмеження конституційних прав і свобод громадянина, зокрема щодо доступу до інформації, становить предмет конституційного права. Питання звільнення особи із займаної посади, якій скасовано допуск до державної таємниці, матеріальні компенсації за роботу з державною таємницею урегульовані трудовим законодавством. Відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю регламентується нормами трудового, адміністративного та кримінального права. Контррозвідувальна діяльність та запобігання таким порушенням також виходять за межі адміністративного права.

Реально існуюча вузькість адміністративного права суттєво обмежує діапазон дослідження питань, які не відносяться до його предмета. Практика доводить, що при підході до дослідження проблем охорони державної таємниці з позицій і засобами адміністративного права названі проблеми якщо і вирішуються, то лише односторонньо, поверхнево й тому незадовільно. Тому подальша розробка проблем охорони державної таємниці в рамках цієї галузі буде здійснюватися на їх шкоду.

Після проголошення Україною в 1991 році незалежності та унормуванням на законодавчому рівні більшості питань щодо охорони інформації з обмеженим доступом, які до цього регулювалися засекреченими відомчими інструкціями, цією сферою відносин зацікавилися представники інформаційного права.

Слід зауважити, що вже в першому науковому дослідженні законодавчих актів України, які врегульовували інформаційні відносини, А. Письменицький наголошував на необхідності включення в предмет інформаційного права питання правового регулювання режиму інформації, у т.ч. і державної таємниці [15]. Проте аналіз наступних наукових розвідок у сфері інформаційних відносин доводить, що дослідники інформаційного права залишають за межами своїх розробок інститут охорони державної таємниці, обмежуючись лише висвітленням проблем порядку доступу до такої інформації [16 – 18].

Такий підхід до формування предмета інформаційного права зазнав критики з боку В. Ліпкана, який вважає неприпустимим формування інституту інформаційного права поза контекстом інформаційної безпеки. У контексті безпеки, на його переконання, стає онтологічним будь-яке питання, що розглядається в суспільстві. За таких умов інформаційне право, яке виступає регулятором даних суспільних відносин, у тому числі відносин у сфері безпеки, є взаємопов’язаним із усіма елементами інформаційного суспільства. А отже, інформаційна безпека, на думку цього науковця, є важливим і невід’ємним інститутом інформаційного права [19, с. 50-51].

Дійсно, аналіз вітчизняних і російських робіт з інформаційного права свідчить про неоднозначність розуміння не тільки предмета та об’єкта інформаційного права, а і його системи. Так, у російських наукових розвідках система інформаційного права структурно поділяється на дві частини – загальну і особливу, а в рамках останньої виокремлюються конкретні види таємниць. Щодо українських наукових праць, то подібна градація на частини відсутня, а вибір тем залежить від авторського усвідомлення змістовного наповнення інформаційного права. Але інформаційне право –

це досить молода наука, й тому немає нічого дивного, що її предмет та структура ще перебувають у стані невизначеності та постійного пошуку. Багатоваріантність підходів до цих проблем у науці може вважатися показником її розвитку та формування.

Інформаційна безпека може досліджуватися з позицій досить широкого спектра гуманітарних та технічних наук. Усі напрями таких досліджень мають “право на існування”, оскільки вирішують завдання, що ставляться сьогодні перед дослідниками. Не виключаємо, що окремі аспекти інформаційної безпеки належать до сфери інформаційного права. Проте намагання втиснути в предмет інформаційного права інститут інформаційної безпеки без пояснення конкретних завдань, які мають бути вирішені відповідно до предмету й методу цієї науки, є неприйнятним.

Інформаційна безпека є необхідною умовою існування особи, суспільства та держави. До сфери інформаційної безпеки держави входять конкретні дії щодо безпечних умов існуючих інформаційних процесів та забезпечення безпечних умов розвитку таких процесів у майбутньому. Це охоплює регулювання питань захисту самої інформації, захисту інформаційної інфраструктури держави, захисту інформаційного ринку та створення безпечних умов розвитку інформаційних процесів. Все це досягається проведенням необхідної державної політики інформаційної безпеки та створенням необхідних правових та організаційних засад [20, с. 101].

Слід зауважити, що в перших наукових дослідженнях проблем інформаційної безпеки питання охорони державної таємниці не розглядалися, оскільки інформаційна безпека зводилася до протидії комп’ютерній злочинності, інформаційному тероризму та спеціальним психологічним операціям. Зокрема, саме цим питанням була присвячена робота О. Литвиненка “Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в пострадянських країнах (на прикладі України та Росії)”, де інформаційна безпека досліджувалася як складова національної безпеки України [21].

Поштовхом для розгляду питань щодо охорони державної таємниці в рамках інформаційної безпеки стала підготовка офіційного проекту Концепції національної безпеки України, розпочатої відповідно до Указу Президента України від 15 січня 1992 року № 41/92 та завершеної 10 березня 1992 року. Перше читання проекту Концепції у Верховній Раді України відбулося 19 жовтня 1993 року, друге – 24 травня 1996 року, а остаточне затвердження – 16 січня 1997 року [22]. У цьому документі вперше в законодавчій практиці України було встановлено визначення самих понять “національна безпека” та “національні інтереси”, а також окреслені основні сфери, завдання, напрямки та механізми їх захисту.

Згідно з концепцією, “національна безпека України як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей” [22]. Ця принципова позиція стала основою формування подальшого бачення основних напрямків і загроз національній безпеці, у т.ч. і визначення інформаційної безпеки.

Найбільш поширеною думкою як в Україні, так і в більшості країн пострадянського простору стало визначення інформаційної безпеки як такого стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави, за якого зводиться до мінімуму заподіяння шкоди через неповноту, несвоєчасність та недостовірність інформації або негативного інформаційного впливу через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій, а також несанкціоноване поширення інформації [23].

Дане тлумачення поняття інформаційної безпеки має своїм корінням законопроект “Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку”, у статті 3 якого зазначено, що “інформаційна безпека України – це захищеність життєво важливих інтересів особи,

суспільства і держави, за якої виключається заподіяння їм шкоди через неповноту, невчасність і недостовірність інформації, через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій або внаслідок поширення інформації, забороненої чи обмеженої для поширення законами України” [24]. Таким чином, у цьому законопроекті вперше була проголошена теза про те, що розголошення або несанкціонований витік забороненої чи обмеженої для поширення законами України інформації створює загрозу інформаційній безпеці держави.

Теоретичне підтвердження та розвиток окреслених у цьому законопроекті загроз інформаційній безпеці та чинників їх ескалації було зроблено експертами Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Розумкова. Зокрема, ними був сформульований наступний перелік таких загроз:

– обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;

– руйнування системи цінностей, духовного та фізичного здоров’я особи, суспільства, негативні зміни їх цільових настанов;

– маніпулювання громадською думкою з боку державної влади, фінансово-політичних кіл;

– обмеження можливостей органів державної влади приймати адекватні рішення;

– порушення штатного режиму функціонування (руйнування) критично важливих інформаційних мереж, систем управління;

– несанкціонований витік таємної інформації, конфіденційної та іншої інформації з обмеженим доступом;

– спотворення, знищення інформаційних ресурсів, програмного забезпечення;

– низький рівень інтегрованості України у світовий інформаційний простір [25, с. 53].

Усі ці напрацювання стали підґрунтям для закріплення в статті 7 Закону України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 року наступних загроз національним інтересам і національній безпеці України в інформаційній сфері:

– прояви обмеження свободи слова та доступу громадян до інформації;

– поширення засобами масової інформації культу насильства, жорстокості, порнографії;

– комп’ютерна злочинність та комп’ютерний тероризм;

– розголошення інформації, яка становить державну та іншу, передбачену законом, таємницю, а також конфіденційної інформації, що є власністю держави або спрямована на забезпечення потреб та національних інтересів суспільства і держави;

– намагання маніпулювати суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення недостовірної, неповної або упередженої інформації [26].

З цього часу питання охорони державної таємниці та застосування обмежень щодо її обігу стали розглядатися у якості одного з напрямків інформаційної безпеки держави.

Так, у ґрунтовному дослідженні Б. Кормича “Інформаційна безпека: організаційно-правові основи” міститься окремий розділ “Організаційно-правові основи захисту та обмеження обігу інформації в цілях інформаційної безпеки”, один з підрозділів якого безпосередньо присвячений державній таємниці [20].

До охорони державної таємниці як одного із складових елементів забезпечення національної безпеки України підійшли також представники Національної академії СБ України у своїй колективній праці “Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом”. Зокрема, вони зазначили, що “суб’єкти, на яких покладено функції забезпечення національної безпеки, тією чи іншою мірою забезпечують і охорону державної таємниці” [27, с. 110].

Значний інтерес представляє також монографія О. Розвадовського “Забезпечення охорони державної таємниці та службової інформації: теоретичний, правовий та організаційний аспекти” [28], яка була покладена в основу його докторської дисертації, успішно захищеної за спеціальністю “Забезпечення національної безпеки”.

Огляд інших наукових розробок, які стосуються тих чи інших сфер охорони державної таємниці, дозволяє згрупувати їх за наступними напрямами досліджень даної проблематики:

1) організаційні засади секретного діловодства та порядок виготовлення, користування, збереження, передачі, транспортування та обліку матеріальних носіїв секретної інформації (С. Бервено, С. Князєв, О. Матяш, І. Севрюкова);

2) історія захисту інформації в Україні та провідних країнах світу (Б. Бернадський, О. Ботвінкін, В. Ворожко, А. Гуз, С. Князєв, О. Колєснік, А. Пашков, В. Сідак, В. Шлапачеко);

3) організація пропускного та внутрішньо-об’єктового режимів (С. Трофімов, М. Марченко);

4) порядок допуску та доступу до державної таємниці (А. Марущак, І. Романенко);

5) адміністративна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю (А. Благодарний, О. Нападистий, О. Розвадовський, С. Суслін);

6) кримінально-правова охорона державної таємниці (В. Шлапаченко, О. Шамсутдінов);

7) технічний захист інформації з обмеженим доступом (Л. Деркач, В. Паничек);

8) контррозвідувальний захист державної таємниці (М. Галамба);

9) захист інформації з обмеженим доступом країн-членів НАТО (В. Артемов, С. Князєв, А. Марущак, В.Панченко, В. Сідак, О. Шемякін).

Усі ці напрацювання відіграли суттєве значення в побудові діючої на даний час системи охорони державної таємниці та підготували наукове підґрунтя для подальшого дослідження цієї проблематики.

Висновки.

До розробки проблем охорони державної таємниці мають відношення багато галузей правової науки, але кожна з них розробляє свій, якийсь окремий аспект, певний елемент у системі охорони державної таємниці.

Зазначений підхід призводить до дублювання у дослідженнях одних і тих же питань різними правовими науками. При цьому теоретичні напрацювання у цій сфері розрізнені та несистематизовані, а окремі елементи системи охорони державної таємниці, які прямо не належать до предмета конкретної науки, розглядаються поверхнево, а тому незадовільно.

Кожен вид передумов (теоретичних, правових або емпіричних) має свої складові елементи і притаманне їм функціональне призначення.

Усі передумови взаємопов’язані й лише у своїй єдності уможливлюють побудову ефективної системи охорони державної таємниці.

Для створення надійної та ефективної системи охорони державної таємниці є цілком конкретні необхідні й достатні теоретичні, правові й емпіричні передумови, тому їх подальше накопичення призведе до затягування процесу створення такої системи.

Подальше дослідження проблем забезпечення охорони державної таємниці можливо лише в рамках комплексного дослідження, яке здатне виконати інтегративну функцію міждисциплінарних зв’язків тих галузей права, які вивчають різні аспекти діяльності з державної таємниці відповідно до своїх функціональних завдань.

Використана література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови ; уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.-Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.

1. Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы / В.С. Зеленецкий. – Х. : Основа, 1994. – 321 с.

2. Бунге М. Интуиция и наука / М. Бунге. – М. : Прогресс, 1967. – 187 с.

3. Карпович В.Н. Проблема, гипотеза, закон / В.Н. Карпович. – Новисибирск, 1980. – 176 с.

4. Бернал Дж. Наука в истории общества / Дж. Бернал. – М. : Издательство иностранной литературы, 1956. – 736 с.

5. Дурманов Н.Д. Государственная и военная тайна / Н.Д. Дурманов. – М. : Юриздат, 1942. – 16 с.

6. Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях / Н.А. Беляев . – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1963. – 186 с.

7. Стрельбицький М.П. Кадрова політика і робота з кадрами в умовах становлення української державності : монографія / М.П. Стрельбицький. – К. : ІПК СБУ, 1995. – 220 с.

8. Розанов И.С. Административно-правовые режимы по законодательству РФ, их назначение и структура // Государство и право. – 1996. – № 9. – С. 84-91.

9. Бахрах Д.Н. Административное право : учебник для вузов. – М. : Издательство ВЕК, 1999 – 368 с.

10. Тихомиров Ю.А. Административное право и процесс : полный курс / Ю.А. Тихомиров. – М. : Тихомирова М. Ю., 2001. – 652 с.

11. Ківалов С.В. Адміністративне право України : навч.-метод. посіб. / С.В. Ківалов, Л.Р. Біла. – [2-е вид., перероб. і доповн.]. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – 312 с.

12. Административное право Украины : учеб. ; под ред. проф. Ю.П. Битяка. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Х. : Право, 2003. – 576 с.;

13. Крестьянинов А.А. Место таможенных режимов в системе административно-правовых режимов // Проблеми законності : респ. міжвідом. наук. зб. ; відп. ред. В.Я. Тацій. – Х., 1999. – Вип. 37. – С. 90-96.

14. Письменицкий А.А. Информационное право Украины / А.А. Письменицкий. – Х. : Бизнес Информ, 1996. – 208 с.

15. Марущак А.І. Правомірні засоби доступу громадян до інформації : навч. посіб. / А.І. Марущак. – Біло церква : Буква, 2006. – 432 с.

16. Цимбалюк В.С. Інформаційне право (основи теорії і практики) / В.С. Цимбалюк. – К. : Освіта України, 2010. – 388 с.

17. Марущак А.І. Інформаційне право України : підручник / А.І. Марущак. – К. : Дакор, 2011. – 456 с.

18. Ліпкан В.А. Адміністративно-правовий режим інформації з обмеженим доступом в Україні : монографія / В.А.Ліпкан, В.Ю.Баскаков ; за заг. ред. В.А. Ліпкана. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2013. – 344 с.

19. Кормич Б.А. Інформаційна безпека : організаційно-правові основи : навч. посібник. – К. : Кондор, 2008. – 384 с.

20. Литвиненко О.В. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в пострадянських країнах (на прикладі України та Росії): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня політ. наук : спец. 23.00.04 “Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку” / О.В.Литвиненко. – К., 1997. – 18 с.

21. Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.97 р. № 3/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 10. – Ст. 85.

22. Баранов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 70-76.

23. Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку України : проект Закону України від 12.08.99 р. № 1207-d. – Режим доступу : http://www.rada.kiev.ua

24. Концепція (основи державної політики) інформаційної безпеки України : проект УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 1. – С. 2-59.

25. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.03 р.// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст.351.

26. Організаційно-правові основи захисту інформації з обмеженим доступом : навч. посібник / [А.Б. Стоцький, О.І. Тимошенко, А.М. Гуз та ін.] ; за заг. ред. В.С. Сідака. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2006. – 232 с.

27. Розвадовський О. Забезпечення охорони державної таємниці та службової інформації : теоретичний, правовий та організаційний аспекти : монографія : у 2-х ч. / О.Б. Розвадовський. – К. : Центр нав.-наук. та наук.-практ. видань НА СБ України, 2014. – (Ч. 1. – 228 с.; Ч. 2. – 284 с.).

~~~~~~~~~~~~~ * * * ~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~